

WAAR GAAT HET NEDERLANDS NAARTOE?

Panorama van een taal

Onder redactie van Jan Stroop
Met een woord vooraf van Fred Weerman

2003 Uitgeverij Bert Bakker Amsterdam

Hoe kan een woord zijn negatieve lading nou verliezen, laat staan integendeel?

Over betekenisverschuiving bij ontkenkende woorden

ARIE VERHAGEN EN AD FOOLEN

1 INLEIDING

Elke taal heeft woorden die alleen maar samen met bepaalde andere woorden kunnen voorkomen. In het Nederlands kun je een samenzwering bijvoorbeeld niet met goed fatsoen 'maken', je kunt zoiets alleen maar 'smeden'; het enige soort ding dat je kunt 'banen' is een weg; de werkwoorden 'doorschemeren' en 'aanleunen' komen alleen met 'laten' voor, en buiten de combinatie 'doen toekomen' komt 'toekomen' niet als los woord voor (in deze betekenis). Bekend zijn natuurlijk ook de vaste voorzetsels bij werkwoorden, die ten grondslag liggen aan een van de vele struikelblokken in de traditionele grammaticales, het voorzetselvoorwerp. Voordelen kunnen alleen maar 'opwegen tegen' nadelen, je kunt wel 'op' en 'met' vakantie gaan, maar niet 'in' of 'aan', en je kunt eigenlijk ook maar moeilijk 'met vakantie komen'.

Er zijn ook woorden en uitdrukkingen die niet met één bepaald woord, maar wel met een bepaalde *klasse* van woorden verbonden moeten worden. Een bijzondere groep van woorden waar andere uitdrukkingen vaak vast mee verbonden zijn, zijn ontkenningen. Een voorbeeld levert de uitdrukking 'een oog dichtdoen', in de zin van 'een beetje slapen'. Die kan in wezen alleen maar in een ontkenkende omgeving gebruikt worden: *geen oog dichtdoen, nauwelijks een oog dichtdoen, niemand heeft een oog dicht kunnen doen*, enzovoort. Het is geen gewoon Nederlands om te zeggen 'Vanmiddag heb ik een oog dichtgedaan', als je wilt uitdrukken dat je een beetje geslapen hebt. Uitdrukkingen die verbonden moeten worden met zo'n ontkenkende omgeving worden wel 'negatief polaire uitdrukkingen' genoemd. Wij willen het hier hebben over twee 'verbinderwoorden', *integendeel* en *laat staan*, die zo'n bijzondere relatie met een ontkenkende omgeving moeten hebben – althans waarvoor zoiets *lijkt* te gelden, want we zullen juist zien dat er wel enige rek in dat verband zit, en dat die relatie wel eens aan verandering onderhevig zou kunnen zijn.

De voorbeelden (1) t/m (4) illustreren dat *laat staan* en *integendeel* een negatieve voorzin vereisen. Voorbeeld (1) is goed Nederlands, maar (2) niet, vandaar dat sterretje.

(1) Hij kan die studie *nauwelijks* aan, laat staan het statistiektentamen.

- (2) *Hij kan die studie best aan, laat staan het statistiektentamen.

De *Algemene Nederlandse Spraakkunst*, dé overzichtsgrammatica van het Nederlands, stelt dan ook dat de 'voorzin' (zoals wij het zullen noemen) bij *laat staan* een ontkenning moet bevatten. Dat geldt ook voor *integendeel*: (3) is goed, maar (4), zonder ontkenning, niet.

- (3) Hij heeft zijn statistiektentamen *niet* gehaald; integendeel, hij heeft een zware onvoldoende gescoord.
- (4) *Hij is gezakt voor zijn statistiektentamen; integendeel, hij heeft een zware onvoldoende gescoord.

Behalve deze overeenkomst is er ook een verschil tussen *laat staan* en *integendeel*: ze leggen een ander soort relatie tussen de verbonden zinnen. De uitdrukking *laat staan* betekent zoiets als 'om maar helemaal niet te spreken van...', waarbij op de plaats van de puntjes iets komt wat een hogere positie inneemt dan wat in de voorzin ontkend wordt: het statistiektentamen is moeilijker dan een studie in het algemeen. De tweede zin bij *integendeel* duidt daarentegen iets aan wat het tegenovergestelde is van wat in de voorzin ontkend wordt: een zware onvoldoende score is het tegendeel van het halen van het statistiektentamen.

Dit beeld lijkt duidelijk, maar de werkelijkheid van het taalgebruik vertoont toch een veel genuanceerder, om zo te zeggen vloeier beeld. Dat gaan we in dit stukje bekijken.

2 LAAT STAAN

De *ANS* stelt dat de voorzin bij *laat staan* (*dat*) negatief moet zijn. De voorbeelden die daarbij gegeven worden bevatten inderdaad allemaal een expliciete negatie (*niet*, *niets*). Het is niet moeilijk om in schriftelijk en mondeling taalgebruik verdere voorbeelden te verzamelen die netjes aan deze voorwaarde voldoen. Hier zijn er enkele:

- (5) Zo'n mevrouw mag de coltruibreivereniging in Saaksum nog *niet* eens leiden, laat staan een gemeente met meer dan zeventienhonderd zielen. (Youp van 't Hek, *NRC Handelsblad* 27-10-01)
- (6) En als er geen geslachtshormonen in een kind zitten dan kan dat kind ook *geen* seksuele gevoelens hebben, laat staan dat die seksuele gevoelens in de war kunnen raken, laat staan dat je daar op latere leeftijd nog last van zou kunnen hebben. (Geert Magiels, *Ons Erfdeel* 46:1, 2003, p. 16)

De *ANS* vermeldt verder een reeks bijwoorden die een negatief betekenis-element bevatten en die dezelfde werking kunnen hebben als een expliciete negatie. Een voorbeeld daarvan is *amper*:

- (7) Je ziet nog *amper* verschil tussen Melkert, Rosenmöller en Thom de Graaf. Laat staan dat je het hoort. (Youp van 't Hek, *NRC Handelsblad* 6-10-01)

In de praktijk van het taalgebruik blijken nog veel meer woorden en uitdrukkingen een negatief betekeniselement te hebben.

- (8) De auto's voor je zijn *moelijk* zichtbaar, laat staan de wegwijzers. (Tv, 28-1-01)
- (9) Blote enkels en oren waren in die tijd *uit den boze*, laat staan lichamelijk contact op de dansvloer. (*ANS, Algemeen Nijmeegs Studentenblad*, juni 2003)

Moelijk in (8) is de negatieve tegenhanger van *makkelijk* en *uit den boze* in (9) kan op natuurlijke wijze geparafraseerd worden als 'niet toegestaan'. Vaak zijn het de werkwoorden in de voorzin die het negatieve betekeniselement inbrengen, bijvoorbeeld *vermijden*, *missen* of *ontbreken*:

- (10) Om staatkundige discussies te *vermijden*, laat staan constitutionele crises, geldt hier de regel: 'Maak de informateur zo "plat" mogelijk. Noem hem procesbegeleider.' (*NRC Handelsblad* 15-2-03)
- (11) Hij [Rick van der Ploeg] *mist* het geduld om steun te verwerven voor zijn plannen, en om zijn vele ingevingen om te zetten in beleid, laat staan wetgeving. (*NRC Handelsblad* 12-11-01)
- (12) De beide begeleiders *ontbreekt* de tijd om individuele vragen van studenten te beantwoorden, laat staan om het euvel van luie studenten te verhelpen. (*ANS, Algemeen Nijmeegs Studentenblad*, november 2002)

Zoals we al eerder zeiden, introduceert *laat staan* een alternatief voor een bepaald onderdeel in de voorzin. Het is dan ook begrijpelijk dat *laat staan* en het daarmee geïntroduceerde alternatief soms direct na dat betreffende onderdeel uit de voorzin staat, zonder dat de voorzin al helemaal af is. De rest van de voorzin wordt dan pas na het *laat staan*-gedeelte afgemaakt. Als de (impliciete) negatie nu toevallig pas in het restgedeelte van de voorzin voorkomt, kan dat voor de verwerking van de zin even lastig zijn: *laat staan* treedt op zonder dat de lezer al een negatie aangetroffen heeft. Maar de geoefende lezer zal geduld oefenen en de ontbrekende negatie alsnog tegenkomen:

- (13) Daarmee past haar verhaal in de inmiddels gemeengoed geworden neo-constructuralistische benadering van de poëzie, waarin betekeniselementen, laat staan mystieke en culturele connotaties voor het begrijpen van het gedicht *onbelangrijk* worden geacht. (Peter-Arno Coppen, *Linguïstisch Miniatuurkje* LXVII, 14-3-00)
- (14) Want buiten steden als Istanbul is het leven van de gemiddelde Turkse vrouw aanmerkelijk moeilijker en lijkt zelfstandigheid, laat staan plezier in seks, een *utopie*. (*NRC Handelsblad* 2-2-02)

In het laatste voorbeeld beschouwen we *utopie* als het negatie-dragende element (= 'niet realistisch'), en niet *moeilijker*, dat niet in de voorzin voorkomt maar in een nevenschikte eerdere zin. Toch zijn er wel gevallen waar de (impliciete) negatie niet direct in de voorzin zit waar *laat staan* direct betrekking op heeft. Dat zien we in (15), waar de bijzin *waarbij je uitgebreide inspraak kunt gebruiken* als de directe voorzin te beschouwen is. De negatie zit hier niet in die bijzin zelf maar in de hoofdzin waar die bijzin van afhankelijk is.

- (15) Dat zijn *niet* direct de klussen waarbij je uitgebreide inspraak, laat staan van studenten, kunt gebruiken. (Vox 16-1-03)

In voorbeeld (16) zit er een impliciete negatie in *verdampen*: 'niet meer aanwezig zijn'. Pas in de volgende zin komt *laat staan* voor. Het is denkbaar dat in die volgende zin het woordje 'het' de impliciete negatie overneemt uit de vorige zin zodat op die manier de impliciete negatie van de ene zin nog z'n invloed kan hebben in de volgende zin, met als gevolg dat *laat staan* kan optreden.

- (16) De dagelijkse zorgen *verdampen*. Het is al bij een simpel tochtje het geval, laat staan bij zo'n letterlijk oeverloze reis. (NRC Handelsblad, Frits Abrahams, 23-12-99)

Je zou bijna gaan denken dat het voldoende is als er 'ergens' in de omgeving van *laat staan* een (impliciet) negatieve uitdrukking voorkomt. Terwijl in de voorbeelden (15) en (16) de negatie voorafgaat aan *laat staan*, zien we in (17) dat de negatie volgt, en dat nog wel in een bijzin (ingeleid door *dat*).

- (17) Een gebruiker, laat staan een lexicograaf, zou moeten weten dat een tweetalig woordenboek *geen* encyclopedie is. (NRC Handelsblad, 3-11-01)

Dit is opmerkelijk. Het is nog wel voorstelbaar dat een negatief element, ook bij wat grotere afstand, invloed heeft op wat volgt en zo *laat staan* mogelijk maakt, maar dat een negatief element als het ware z'n schaduw al vooruitwerpt, is bijzonder, zeker als dat negatief element in een bijzin zit weggestopt.

Tot nu toe hebben we steeds naar *woorden* gezocht die we als de elementen konden aanwijzen die expliciet of impliciet een negatieve betekenis inbrachten. Nu is bekend dat niet alleen woorden en uitdrukkingen negatief geladen kunnen zijn, maar dat ook *constructies* die eigenschap kunnen hebben. Zulke constructies worden in de taalkunde wel affectieve contexten genoemd ('affectief' heeft hier niets met gevoel te maken, het is een puur technische term, in 1964 door Klima in de taalkunde geïntroduceerd). Als een van die contexten noemt de ANS bijzinnen ingeleid door *zodra*. De uitdrukking *een vin verroeren* vereist een negatieve omgeving (*geen vin verroeren*, niet een vin verroeren), en wat blijkt: deze uitdrukking kan goed gebruikt worden in een bijzin met *zodra*: *Zodra je een vin verroerde, was je erbij*.

Het valt gemakkelijk met voorbeelden te illustreren dat zulke contexten ook

voor *laat staan* een omgeving verschaffen waarin deze uitdrukking zich op z'n gemak voelt. Het meest sprekende voorbeeld van zo'n context is die van de retorische vraag:

- (18) Wist u op uw veertiende wie Don Quichot was? Laat staan dat u geweten had wat donquichotterie is. (*Onze Taal* 1999: 2/3, p. 60)
- (19) Geen moment van genot mag verloren gaan. Waarom zou je ook studeren, laat staan werken, als je permanent de beschikking hebt over de creditcard van je pa? (*NRC Handelsblad* 24-8-02)

Het volgende voorbeeld is wel geen retorische vraag, maar de formulering 'het was de vraag of ...' impliceert blijkbaar ook dat het wel eens niet zo zou kunnen zijn:

- (20) Het was de vraag of Marieke in zijn oude eend mee wilde rijden laat staan dat ze zelf achter het stuur zou kruipen. (*UCLA*)

Tot de affectieve contexten behoren ook zogenoemde comparatieve constructies, constructies met een vergrotende trap ('meer ... dan' in voorbeeld (21)) en zinnen die ingeleid worden door het onderschikkende voegwoord *voor(dat)*:

- (21) Er zijn auteurs die aanzienlijk *meer* papyrusrollen nodig zouden hebben *dan* hij om zich een dergelijk inzicht eigen te maken. Laat staan het vervolgens net zo elegant, gedragen en toch zonder bombast te formuleren. (*UCLA*)
- (22) Nederland moet meer van de burgers zijn, heet het in de politiek. Maar het heeft lang geduurd *voor* iedere Nederlander zich burger kon noemen, laat staan voordat iedereen zich burgerlijk wilde noemen. (*NRC Handelsblad* 5-7-02)

Bij comparatieve contexten en *voor(dat)*-zinnen is het intuïtief in te zien waar ze hun negatieve kracht vandaan halen. Bij de comparatief kan een van de twee vergeleken objecten niet tippen aan het andere: Amsterdam is groter dan Nijmegen, dus Nijmegen is *niet* zo groot als Amsterdam. En als er een tijd voorbij moet gaan voordat iets gebeurt, gebeurt dat iets eerst een tijdje *niet*: uit (22) maken we op dat er eerst een tijd was waarin niet iedere Nederlander zich burger kon noemen. Ook voorwaardelijke zinnen worden wel genoemd als behorend tot de affectieve contexten, maar voor ons gevoel is de negatieve strekking daar moeilijker 'naar boven' te halen. Voorbeeld (23) is daar een voorbeeld van.

- (23) Als een vrouw langere tijd geen seks heeft gehad, wordt ze verliefd op iedere man die aandacht voor haar heeft. En als een man zo'n vrouw dan een keer goed zoent, gaat ze hem vanzelf adoreren, wat ze daarvoor ook over hem dacht. Laat staan als hij haar kind een keer vasthoudt. (*NRC Handelsblad* 29-2-00)

In het volgende voorbeeld is er opnieuw een voorwaardelijke context, maar nu lijkt er ook iets anders een rol te spelen, namelijk de negatieve suggestie die de lezer in de voorzin kan lezen.

- (24) Als u 'Landman' heeft ingetikt moet u heel wat schermen doorbladeren om 'Henk Lantman' te vinden. Laat staan dat u 'Van Schrooijensteijn Lantman' vindt. (Human Inference, *Memo*, 27-3-98)

We zijn daarmee bij voorbeelden aangekomen waarin niet meer duidelijk een woord of constructie aan te wijzen is waaraan de negatieve contextbetekenis toegeschreven kan worden. Het kan blijkbaar gewoon de negatieve strekking van de zin of de tekst zijn die *laat staan* mogelijk maakt. Ook in het volgende voorbeeld valt wel een negatieve suggestie te reconstrueren.

- (25) 'In Amerika is de Miss Universe-verkiezing namelijk veel grootser. Winnaressen krijgen meteen een huis, auto en gala jurk aangeboden. Hier moet je als miss zelf op zoek naar een kledingsponsor. Laat staan dat de pers je op Schiphol staat op te wachten'. (*Algemeen Dagblad* 23-4-03, citaat van Nederlandse kandidate voor de Miss Universe-verkiezing)

De Nederlandse kandidate vindt dat het in Nederland niet overhoudt: je krijgt geen kledingsponsor en, nog erger, de pers staat je niet op te wachten. Maar met dit voorbeeld zijn we wel zo ongeveer aan de grenzen gekomen van het vermogen om iets negatiefs in de context van *laat staan* te ontdekken. Het lijkt erop dat door voortdurende rek de eis van de negatieve context voor *laat staan* zo zwak is geworden, dat er makkelijk ook gevallen doorheen glippen waarin met de beste wil van de wereld geen negatief betekenisaspect te bespeuren valt. *Laat staan* geeft dan alleen nog maar aan: 'nu volgt er een sterker geval'.

- (26) De prijsexplosie op de woningmarkt duurde het afgelopen jaar voort, en wordt ruim gefinancierd met geleend geld. Dat maakt de economie extra gevoelig voor een afvlakking van de huizenprijzen, laat staan een daling. (*NRC Handelsblad* 13-7-99)

De daling van de huizenprijzen staat hoger op de schaal van gebeurtenissen waarvoor de economie gevoelig is dan afvlakking, en dat is wat *laat staan* aanduidt. Hier volgen nog enkele voorbeelden waarin volgens ons een negatief element, negatieve constructie of suggestie moeilijk aan te wijzen is.

- (27) ...de dood van Pim Fortuyn, die iedereen heeft geschokt, laat staan z'n vrienden. (Tv, Aart Zeeman, 6-5-02)
- (28) De verloving rehabiliteert die man nu al, laat staan het huwelijk, laat staan de troonopvolging. (Internet, over Willem-Alexander)
- (29) Heerlijk om daarvoor uit te durven komen. Dat vind ik al, laat staan Michael van Praag of Louis van Gaal.

De laatste voorbeelden zijn allemaal van recente datum en bovendien stellen we vast dat voor ons gevoel dit gebruik van *laat staan* niet helemaal correct is. Dat gevoel kan een aanwijzing zijn dat er taalverandering aan de gang is, dat de negatieve conditie op *laat staan* z'n beste tijd gehad heeft. Volgens de norm is het, zoals ook blijkt uit de beschrijving in de *ANS*, nog vereist, maar in de praktijk van het taalgebruik houdt men zich er niet altijd meer aan. We komen in de slotparagraaf nog even op dit punt terug, maar kijken nu eerst hoe sterk de negatieve conditie zich bij *integendeel* staande houdt.

3 INTEGENDEEL

Laten we beginnen met *integendeel* te vergelijken met *daarentegen*. Beide woorden geven een tegenstelling aan. Bij *daarentegen* worden in de betrokken zinnen typisch twee verschillende dingen genoemd (in (30) bijvoorbeeld de dollar en het Britse pond) en daar wordt dan van gezegd dat ze in een bepaald opzicht tegengesteld aan elkaar zijn. In (31) zien we dat *daarentegen* niet goed door *integendeel* vervangen kan worden, in het voorbeeld aangegeven door de vraagtekens.

(30) De dollar is flink gedaald; het Britse pond is daarentegen stabiel gebleven.

(31) ?De dollar is flink gedaald; het Britse pond is integendeel stabiel gebleven.

De reden daarvoor is duidelijk: *integendeel* vereist een negatie in de voorzin. Wat we dan typisch krijgen is een combinatie van twee zinnen die allebei over hetzelfde gaan, waarbij de voorzin zegt dat een bepaalde uitspraak *niet* van toepassing is op dat onderwerp, terwijl dan in de nazin een tegengestelde uitspraak van toepassing verklaard wordt, bijvoorbeeld: *De dollar is niet flink gestegen, hij is integendeel gedaald.*

Niet als bij *laat staan* hoeft de negatie in de voorzin niet strikt te bestaan uit een van de woordjes *niet*, *nooit*, *geen*, et cetera, de klassieke negatiwoordjes. Ook een woord als *allesbehalve* heeft het vereiste effect, zie voorbeeld (32). Dat is niet verwonderlijk, gezien de parafrase 'volstrekt niet', waarin de negatieve strekking van het woord aan de oppervlakte treedt.

(32) [...] in zijn nieuwe groep klinkt Grisham *allesbehalve* als een oude punker, die zo nodig nog een keer zijn kunstje wil doen. Integendeel, *The Joykiller* is een energieke plaat.

Maar net als bij *laat staan* kan de negatieve context behalve door een woordook door een constructie gecreëerd worden. In paragraaf 2 zagen we dat een retorische vraag voor *laat staan* de vereiste context bewerkstelligde. Bij *integendeel* is het blijkbaar niet anders, zie voorbeeld (33).

- (33) Punt verklaarde zaterdag dat de situatie in het diocees beter wordt. De vicaris-generaal wil daar van de nieuwe hulpbisschop graag opheldering over. 'Waar haalt hij het vandaan. De situatie verbeterd? Integendeel,' aldus Geukers.

Door de context ('Waar haalt hij het vandaan' – merk op dat er geen vraagteken gebruikt wordt) weet de lezer dat de daaropvolgende vraag retorisch is, en dat vicaris-generaal Geukers van mening is dat de situatie *niet* verbeterd is. De strekking van *Integendeel* is dan ook dat de situatie juist verslechterd is. Ook bij *integendeel* kan een (min of meer) retorische vraag dus een geschikte context vormen om het woord te kunnen gebruiken. Net als bij *laat staan* gaat het ook hier kennelijk niet om ontkenkende contexten in de strikt formele zin, maar om 'affectieve'.

Soms zijn er voorzinnen te vinden die nog wat verder van directe ontkenning afstaan. In *de Volkskrant* van 1995 hebben we een aantal gevallen aangetroffen, die interessant genoeg zijn om hier te bespreken. Een eerste voorbeeld is (34).

- (34) Dat hij een hetze aan het voeren is, dat is een *misverstand*. Integendeel, hij is juist lovend over de Nederlandse geneeskunde.

Hier is de bron van een zekere ontkenning in de interpretatie makkelijk aan te wijzen: *misverstand*. Als iemand zegt dat het een misverstand is dat hij een hetze aan het voeren is, is het glashelder dat hij ontkent dat hij een hetze aan het voeren is, en daar kan *integendeel* dan makkelijk op terugslaan. Andere gevallen die we aangetroffen hebben en die hier sterk op lijken, bevatten de uitdrukkingen *het mis hebben* en *een misvatting zijn*.

In het verlengde hiervan liggen hoofdzinnen waarin het werkwoord op de een of andere manier aangeeft dat het gebeuren in de bijzin *niet* heeft plaatsgevonden. Voorbeelden daarvan zijn (35), met een gewone bijzin, en (36) met een beknopte.

- (35) Ondanks het feit dat wit de randschijf op 35 heeft opgelost, *voorkomt* zwart moeiteloos dat hij in het defensief wordt gedrukt. Integendeel zelfs: Bassirou zal vrijwel de gehele partij op z'n minst een fractie gemakkelijker blijven staan!
- (36) Pronk heeft in zijn toespraak tijdens de Global Coalition for Africa willens en wetens *nagelaten* de aanpassingsprogramma's te kritiseren. Integendeel. Geheel in overeenstemming met de heersende ideologie stelde hij deze week 'dat de landbouwproductie omhoog moet – dat levert inkomsten op – en dat de Afrikaanse producten beter moeten gaan concurreren op de wereldmarkt.'

Als je voorkomt dat iets gebeurt of als je nalaat iets te doen, dan gebeurt het niet en dat is waar *integendeel* dan bij aansluit. Andere gevallen van dit type zijn zinnen met *weigeren* en *onvoldoende zijn*.

Met dit soort gevallen komen we nog weer verder van de evidente ontkenning af. De lezer moet om zo te zeggen steeds meer werk zelf doen om te achterhalen wat er tegengesproken wordt, om zo te bepalen waar de zin na *integendeel* nu precies tegenover staat. Dat wordt nog sterker als de voorzin niet eens een bijzin bevat die iets beschrijft wat niet gebeurt, zoals het geval is in (37) en (38).

- (37) De Italiaanse reiziger Niccolao Manucchi, die indertijd aan het Moghul-hof verkeerde en in zijn boek *Moghul India* alle intriges en schandalen verwerkte waarover in de straten van Delhi werd geroddeld, *logenstraft* het beeld van de aanbidde, liefdevolle echtgenoot. Integendeel, de sjah stond bekend als een man met extreme seksuele lusten.
- (38) In de archieven zal men dan ook *vergeefs* zoeken naar een liedje of een gedicht waarin de schoonheid van de stad bezongen wordt. Integendeel, er bestaat over Dordrecht het vreemde gezegde dat ze vooral in Rotterdam graag bezingen: 'Hoe dichter bij Dordt, hoe rotter het wordt.'

In (37) is het *logenstraft* dat ervoor zorgt dat de lezer kan bedenken 'het beeld van de liefdevolle echtgenoot klopt *niet*', en in (38) valt uit *vergeefs zoeken* af te leiden dat er 'geen liedje' is dat de schoonheid van Dordrecht bezingt. Zo valt in beide gevallen het eropvolgende *Integendeel* toch wel te begrijpen.

De gevallen die wellicht het verst van rechtstreekse ontkenning verwijderd zijn, zijn (39) en (40). Deze bevatten een hoofdzin waarin de schrijver weinig meer doet dan een zekere afstand nemen van de mening die in de bijzin gepresenteerd wordt. In (39) wordt die afstand aangeduid met *Het is naïef*, in (40) met *Soms wordt de indruk gewekt*:

- (39) Het is naïef om te denken dat een medium alleen maar een doorgeefluik is. Integendeel, elk medium bepaalt hoe je over de wereld denkt.
- (40) *Soms wordt de indruk gewekt* dat ik halsoverkop van het Europese beleid af wil. Integendeel, ik wil er juist in investeren.

Zeker in het laatste geval wordt de tegenstelling die voor *Integendeel* nodig is ('Ik wil niet halsoverkop van het Europese beleid af') niet strikt geïmpliceerd door de uitdrukking zelf, maar is alleen een waarschijnlijke interpretatie. Verscheidene taalgebruikers vinden het mogelijk mede daardoor niet een soepel lopend stukje tekst. Anderzijds heeft vrijwel niemand een probleem met gevallen waarin de hoofdzin het element *mis-* bevat (zoals: *Dat hij een hetze aan het voeren is, dat is een misverstand. Integendeel, hij is juist lovend over de Nederlandse geneeskunde*), en is er tussen (34) en (40) sprake van een glijdende schaal, zonder een absoluut soort breekpunt.

Toch is de situatie bij *integendeel* in het Nederlands van nu wezenlijk anders dan bij *laat staan*. Om te beginnen blijkt dat uit de 'ongewoonheid' van dit soort ge-

bruik van *integendeel*. In *de Volkskrant* van 1995 vormen gevallen als de bovenstaande, inclusief (34), niet meer dan ongeveer 3 procent van het gebruik van *integendeel*, en heeft de rest een of andere standaardvorm van ontkenning in de voorzin; je moet ze met andere woorden met een kaarsje zoeken. Daarnaast is het vooral veelzeggend dat er helemaal geen gevallen te vinden zijn van een voorzin die niet anders dan positief te lezen is, terwijl die er bij *laat staan* wel zijn. Het is echter niet principieel uitgesloten dat ook *integendeel* in de toekomst zo'n situatie bereikt, hetgeen blijkt uit de situatie in het Afrikaans. Daar zijn de negatieve voorzinnen nog steeds in de meerderheid, maar er komen ook volledig positieve gevallen voor zoals (41), (42) en (43).

- (41) Heelwat oulike [=‘briljante’] idees gaan gewis gesteel word, inteedeel dit is reeds besig om te gebeur.
- (42) [Over Kerstmis:] Dit het ’n wêreldse fees geword. Inteedeel, selfs die oorsprong, gebruike en tradisies van hierdie fees is heidens.
- (43) Dit is ’n moeilike vraag, want almal spook om ’n plek in die Super 12 kompetisie en werk net so hard soos die plaaslike ouens. Inteedeel, ons werk harder want rugby is ons beroep en ons kry intensiewe afrigting.

In al deze gevallen duidt *inteedeel* niet meer aan dat de volgende zin het tegenovergestelde uitdrukt van een andere mening die in het voorgaande ligt opgesloten. In het Afrikaans kan *inteedeel* heden ten dage naast ‘tegendeel van het idee dat ik zojuist ontken heb’ ook betekenen: ‘versterking van bewering die ik zojuist gedaan heb’. Kortom, in de hierboven gegeven voorbeelden zou het eerder vertaald moeten worden met ‘sterker nog’ (wat ook geen ontkenning in de voorzin nodig heeft) dan met ‘integendeel’ (zie Verhagen 2002). Dit soort gebruik is in het Nederlands geheel uitgesloten, terwijl het in het Afrikaans (op internet), impressionistisch gesproken, tussen de 10 en 20 procent van het gebruik van *inteedeel* lijkt uit te maken.

4 EN STRAKS

Het algemene beeld dat uit het bovenstaande naar voren komt is dat de eis van een negatieve context voor *laat staan* aan het verzwakken is en dat die eis voor de ‘sterker nog’-betekenis van *integendeel* in het Afrikaans al helemaal opgegeven is. Als we hier met werkelijke ontwikkelingen in het Nederlands te maken hebben, dan komt er een tijd dat we kunnen zeggen: *Jantje was vervelend, laat staan Marietje*, als we bedoelen ‘en Marietje al helemaal’, en ook: *Jantje was vervelend, integendeel hij was een etter*, als we bedoelen ‘sterker nog: hij was niet te verdragen’.

We durven deze mogelijke ontwikkeling hier niet te presenteren als sterke voorspelling. Wat we wel zouden willen doen, is eerst eens nader kijken naar ouder Nederlands en naar andere talen, om te zien hoe *laat staan* en *integendeel* zich daar gedragen. Voor het Engelse *let alone* zijn recentelijk in de taalkundige

literatuur ook positieve gevallen gerapporteerd, waarbij ook vermeld werd dat ze door de onderzoekers opmerkelijk gevonden werden, een teken dat ook in het Engels dit gebruik in positieve contexten nog niet voor iedere taalgebruiker vanzelfsprekend is (bijvoorbeeld: *You've got enough material there for a whole semester, let alone a week*, zie Fillmore et al. 1998).

Voor het Duits zijn ook er ook recente voorbeelden van *geschweige denn* zonder negatieve context, zoals Pasch (2000) rapporteert, maar tegelijk maakt zij melding van het feit dat ook al bij Goethe de nodige voorbeelden te vinden zijn. Dat roept natuurlijk de vraag op of we ook in ouder Nederlands dergelijke voorbeelden kunnen vinden. Een van de voorbeelden in het *WNT* is het volgende: *Van Geldersche turf – laat staan van plaggen – had Mevrouw een ingeboren afkeer* (K. Zev. 4, 345, ±1865). We zouden kunnen zeggen dat hier een impliciete negatie aanwezig is in het woord *afkeer*, dat tot de voorzin behoort, al wordt die pas na de *laat staan*-tussenzin afgemaakt, vergelijk voorbeeld (13). Een expliciet negatiewoordje was toen blijkbaar ook niet vereist.

Het zojuist gegeven voorbeeld uit het *WNT* is uit het midden van de negentiende eeuw. Als we nog verder teruggaan in de tijd komen we voorbeelden tegen die ons laten zien hoe de *laat staan*-constructie ooit ontstaan is, namelijk uit 'ik laat staan': *So sult ghy selver sien dat ghy met groote reden Hen voor een God op aerd, ick laet een koningh staen, Behoor te houden* (Westerbaen, Ged. 2, 468, midden zeventiende eeuw). In dit voorbeeld is niets van een negatieve context te bespeuren; wel duidt *ik laet staen* zelf hier iets ontkennends aan: 'ik heb het niet over een koning', terwijl de betekenis van het moderne *laat staan* zonder ontkenning in de voorzin, zoals we net zeiden, de kant uit gaat van 'al helemaal'. We verwachten dus dat, als we de taalgeschiedenis nauwkeuriger gaan bestuderen, we een ontwikkeling zullen vinden van eerst geen vereiste van een negatieve context, dan een zich ontwikkelende negatieve eis en ten slotte weer een verzwakking daarvan (eventueel gepaard gaand met een verandering van betekenis). Als taalverandering golfbewegingen kent, dan kan die eis ook weer sterker worden. Als taalverandering steeds één kant op gaat, dan valt een nog verdere verzwakking van de negatieve eis voor *laat staan* en *integendeel* te verwachten.

LITERATUUR

ANS: *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. (1997) W. Haeseryn et al. (red.).

Groningen: Nijhoff, Deurne: Wolters Plantyn.

Fillmore, Charles, Paul Kay & Mary O'Connor (1988), 'Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*'. *Language* 64, 501-538.

Klima, Edward (1964), 'Negation in English'. In: J. Fodor & J. Katz (red.), *The structure of language*. Englewood Cliffs: Prentice Hall, 246-323.

Pasch, Renate (2000), 'Zur Bedeutung von deutsch *geschweige (denn)*'. *Linguistik online* 6, 1-9.

Verhagen, Arie (2002), 'From parts to wholes and back again'. *Cognitive Linguistics* 13: 403-439.

ARIE VERHAGEN is sinds 1998 hoogleraar Nederlandse Taalkunde aan de Universiteit Leiden. Hij promoveerde in 1986, op een proefschrift over de functie van woordvolgorde in het Nederlands, aan de VU in Amsterdam. Van 1991 tot 1998 was hij als UHD Tekstlinguïstiek verbonden aan de Universiteit Utrecht. Hij was redacteur van *Forum der Letteren* en van *Nederlandse Taalkunde*. Vanaf de oprichting van de International Cognitive Linguistics Association in 1989 is hij internationaal actief geweest op verschillende gebieden van de cognitieve taalkunde, in het bijzonder als hoofdredacteur van het tijdschrift *Cognitive Linguistics*. Op dit moment bereidt hij een boek voor waarin die laatste twee gebieden gecombineerd worden: *Constructions of Intersubjectivity*. Dit artikel is totstandgekomen tijdens zijn verblijf aan het NIAS te Wassenaar.

AD FOOLEN is universitair docent bij de afdeling Taalwetenschap van de KU Nijmegen. Zijn proefschrift uit 1993 had als titel *De betekenis van partikels*. Sindsdien is hij zich voor kleine woordjes blijven interesseren, zie bijvoorbeeld de vergelijkende analyse van Nederlands *toch* en Duits *doch* in het elektronische tijdschrift *Linguistik online* (13:1, 2003) en de inleiding bij het themanummer van de *Belgian Journal of Linguistics* (2003) over 'Particles', dat hij samen met Ton van der Wouden en Piet van de Craen geredigeerd heeft. Verder is hij lid van de redactie van *Nederlandse Taalkunde*.